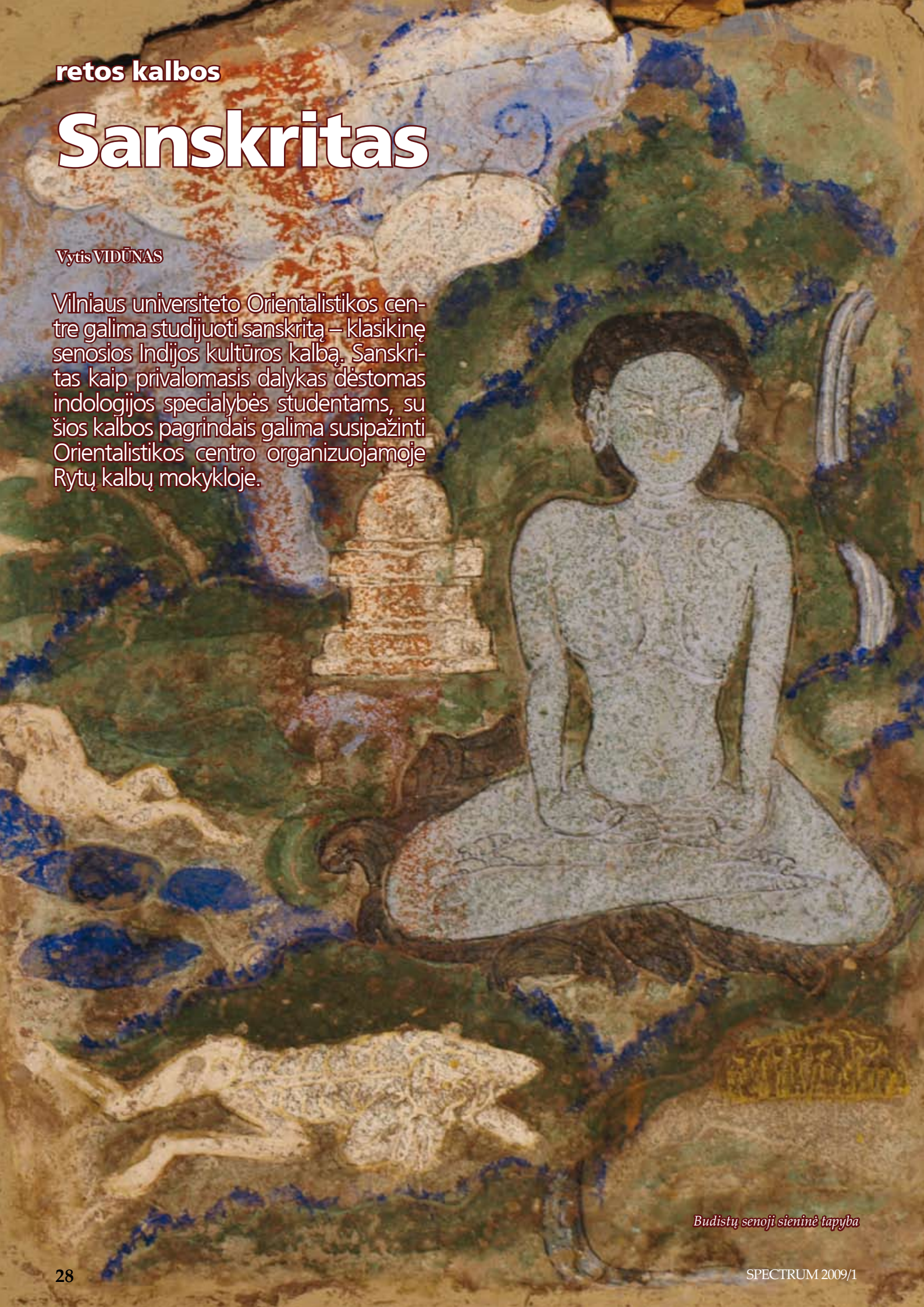

retos kalbos

Sanskritas

Vytis VIDŪNAS

Vilniaus universiteto Orientalistikos centre galima studijuoti sanskritą – klasikinę senosios Indijos kultūros kalbą. Sanskritas kaip privalomasis dalykas dėstomas indologijos specialybės studentams, su šios kalbos pagrindais galima susipažinti Orientalistikos centro organizuojamoje Rytų kalbų mokykloje.

Budistų senoji sieninė tapyba

Sanskrito studijos Lietuvoje

Lietuvoje domėjimasis Indijos kultūra ir sanskritu kaip pagrindine tos kultūros kalba turi gana ilgą istorinę tradiciją, siekiančią XIX amžiuje kilusio romantinio sąjūdžio ir tautinio atgimimo laikus. Keletą „Rigvedos“ – seniausio Indijos žodinės tradicijos paminklo – himnų yra išvertęs Maironis (ne iš originalo, bet greičiausiai iš lenkų kalbos), senosios Indijos tradicijų idėjomis persmelkta Vydūno kūryba. Vydūnui priklauso ir pirmasis „Bhagavadgitos“, vieno svarbiausių hinduizmo tekstų, vertimas į lietuvių kalbą.

Toks dėmesys tolimos šalies kultūrai ir kalbai susijęs su lyginamosios kalbotyros susiformavimu ir iškilimu XIX amžiaus pirmojoje pusėje. Pirmasis apie sanskritą ir klasikinių senosios graikų bei lotynų kalbų panašumus dar XVIII amžiuje paskelbė kolonijinės britų administracijos tarnautojas Williamas Jonesas, jis iškėlė bendros Indostano pusiasalyje ir Europoje gyvenančių tautų prokalbės idėją. Šis atradimas inspiravo lyginamosios kalbotyros, visų pirma indoeuropeistikos, atsiradimą XIX amžiaus pradžioje. Vokiečių kalbininkas Franzas Boppas, vienas iš indoeuropeistikos pradininkų, savo veikaluose lygindamas sanskritą, klasikines graikų ir lotynų bei jau mirusias senosios Europos kalbas, į lingvistinių tyrinėjimų lauką įtraukė ir tuomet menkai kam iš mokslinės visuomenės žinomą lietuvių kalbą, tiek leksikoje, tiek gramatikoje išlaikiusių daugiausia indoeuropiečių prokalbės bruožų iš visų gyvųjų Europos kalbų. Nuo tada viso pasaulio lyginamosios kalbotyros specialistai studijuoja ir sanskritą, ir lietuvių kalbą kaip geriausiai senosios indoeuropiečių prokalbės situaciją atspindinčias kalbas. Šios idėjos vėliau buvo plėtojamos baltistikos pradininkų mokslinėse studijose, todėl daugiau ar mažiau su sanskritu yra susipažinę visi iškiliausi mūsų šalies kalbininkai.

Pokario metais sanskritą Vilniaus universitete dėstė Klasikinės filologijos katedros docentas Ričardas Mironas, jis išvertė iš sanskrito ir klasikinių Indijos pasakų rinkinį „Pančatantra“ – tai, galima sakyti, pirmasis vertimas į lietuvių kalbą iš originalo kalbos. Po Ričardo Mirono mirties fakultatyvų sanskrito kursą lyginamosios kalbotyros studentams skaitė profesorius Vytautas Mažulis. Nuo 1991 metų tokį kursą pradėjo dėstyti iš studijų Maskvoje grįžęs šių eilučių autorius. Vėliau susikūrusiame Orientalistikos centre buvo pra-

Budistų senoji sieninė tapyba

dėta vykdyti Lyginamųjų Azijos studijų programa, pagal kurią indologijos specializacijos studentai septynis semestrus studijuoja sanskritą ir sanskritą literatūrą kaip vieną pagrindinių savo specialybės dalykų.

XIX amžiuje kalbotyros specialistų paskelbti sanskrito ir lietuvių kalbos panašumai neabejotinai tapo vienu iš lietuvių tautinę savimonę formuojančių ir palaišančių veiksnių. Dar ir šiandien dažnas lietuvis kitų tautų atstovams pasigiria, kad buvome „nuo jūros iki jūros“ (apie Vytauto laikų LDK) ir kad šnekame sanskritu. Kiek tuo „sanskritu“ šnekame, tikriausiai galėtų papasakoti pirmakursiai indologai, kuriems pirmosios studijų savaitės dažnai sukelia tam tikrą melancholiją – klasikinio sanskrito gramatika tikrai nėra lengvai įkandamas riešutas. Tačiau mitas, kad lietuviai lengvai gali susišnekėti Indijoje, jau daug metų kaip kultūrinis fenomenas gyvuoja plačiausiame mūsų visuomenės sluoksniuose.

Sanskrito istorija ir vieta Indijos kultūroje

Jeigu reikėtų pateikti sanskritą ir lietuvių kalbos panašumo pavyzdžių, visų pirma galima būtų pasitelkti patį kalbos pavadinimą. Terminą „sanskritas“ – *samskr̥ta* (kamieno forma, vyriškos giminės vienskaitos vardininko galūnė -s, kaip ir lietuvių kalboje) išskaidę į jį sudarančias morfemas gautumėm tokį vaizdą: *sam* – priešdėlis, atitinkantis lietuvių kalbos priešdėlį „su“; *kr̥* – veiksmazodžio šaknis, reikšmė „kurti, daryti“ (skiemeninis sanskrito garsas *ṛ* vakarietiškoje tradicijoje tariamas kaip „ri“); tarp priešdėlio ir šaknies esantis *s* yra intarpas, nepriklausantis nei šakniam, nei priešdėliui ir neturintis savarankiškos reikšmės; *ta* – būtojo laiko neveikiamosios rūšies dalyvio priesaga, visiškai atitinkanti lietuvių kalbos analogišką priesagą, plg.: skaityti – skaitytas. Taigi, paraidžiui išvertę terminą į lietuvių kalbą, gautume reikšmę „sukurtas, sudarytas“. Mokslinėje tradicijoje, beje, paprastai nevartojamas žodžių junginys „sanskrito kalba“, sakoma tiesiog „sanskritas“. Pats terminas atspindi ir aptariamą kalbos specifiką, ir jos istoriją.

II tūkstantmečio pr. Kr. viduryje iš Vidurinės Azijos stepių į Indostano pusiasalį per Hindukušo kalnagūbrio perėjas kraustėsi karingos gentys, vertęsi daugiausia klajokline gyvulininkyste ir kalbėję indoeuropiečių šeimai priklausančios

Kasdieniniai Indijos kaimelio vaizdai

indoiranėnų kalbų šakos dialektais. Save atvykėliai vadino žodžiu *ārya* – „kilmingas, kilnus“, todėl minėti dialektai vadinami indoarijų arba tiesiog arijų kalbomis. Nusileidę iš kalnų arijai pasklido po derlingą Indo upės slėnį, kur dar iki jų egzistavo aukštos kultūros miestų civilizacija, pagal archeologinių kasinėjimų vietovardžius vadinama Mohendžo Daro – Harappos civilizacija. Kaip rodo archeologiniai duomenys, ši senoji Indo slėnio civilizacija gana staiga išnyko apie XVII amžių pr. Kr. Ilgą laiką buvo manoma, kad tai lėmė arijų genčių įsiveržimas, tačiau pastarųjų dešimtmečių atradimai šios nuomonės nepatvirtina. Įsitvirtinę Indo slėnyje ir visoje Šiaurės Vakarų Indijoje arijai keliomis bangomis traukė toliau į rytus, pasiekdami Gango upės slėnį, ir į pietus iki Vindhjos kalnyno, išstumdami iš senų teritorijų vietines gentis, šnekėjusias daugiausia dravidų šeimos kalbomis. II–I tūkstantmečių pr. Kr. sandūroje Šiaurės Vakarų ir Centrinėje Indijoje pradėjo kurtis pirmosios arijų valstybės, su kurių istorija dažniausiai ir tapatinama Indijos istorija.

Arijų kultūra, kurią jie atsinešė atsikraustydami į Indostaną, dažnai vadinama Vedų kultūra. Vedos – tai seniausi arijų sakraliosios žodinės kūrybos paminklai, skirti daugiausia sudėtingiems to meto aukojimo ritualams. Kanono pagrindą sudaro keturios Vedos, dar vadinamos rinkiniais. Seniausia ir autoritetingiausia iš jų laikoma „Rigveda“ – himnų įvairiems dievams rinkinys. „Rigveda“ susiformavo II tūkstantmečio pr. Kr. pabaigoje, tačiau kai kurie jos himnai sukurti kur kas anksčiau, dar iki arijų atsikraustymo į Indostaną. „Jadžurveda“ sudaro aukojimo formulės, „Samaveda“ – aukojimo ritualuose skambančios giesmės ir melodijos, „Atharvavedos“ pagrindą – maginiai užkeikimai. Vedų kanonui dar priskiriama komentatoriškoji literatūra – brahmanos, aranjakos, upanišados. Visą šį kanoną ortodoksinė tradicija laiko *śruti* – „tai, kas išgirsta, t. y. gauta, dieviškojo apreiškimo būdu“. Būtent Vedų kanono kalba ir ypač „Rigvedos“ kalbiniai duomenys, atsklei-

džiantys archajiškiausią indoarijų kalbų grupės pjūvį, yra nepaprastai reikšmingi lyginamosios kalbotyros specialistams. Todėl jau nuo XIX amžiaus mokslinėje literatūroje turime tam tikrą terminologinę painiavą – Vedų kanono kūrinių kalba vadinama sanskritu. Tačiau jau XX amžiaus pradžioje pastebėta, kad Vedų kalba, ypač jeigu turime omeny seniausius rinkinius, skiriasi nuo sanskrito daugeliu aspektų. Pirmiausia chronologiškai Vedos (XIII–VIII a. pr. Kr.) yra senesnės už pirmuosius sanskrito tekstus (pradedant V a. pr. Kr.), be to, Vedų kalbos gramatinė sistema yra gerokai sudėtingesnė už klasiikinio sanskrito. Todėl jau nuo XX amžiaus pirmosios pusės Vedų kalba mokslinėje literatūroje skiriama nuo sanskrito. Tačiau dar ir dabar galime aptikti terminą „sanskritas“, pavartotą plačiaja prasme, t. y. apimančių ir patį sanskritą, ir Vedų kanono kalbą.

Siauresne ir griežtesne prasme sanskritas yra senosios Indijos gramatikų, visų pirma garsiojo Paninio (V–IV a. pr. Kr.), neišlikusio dialekto pagrindu sukurta ir išbulinta aukštojo literatūrinio stiliaus kalba. Terminologiškai sanskritas tradicijoje priešpriešinamas prakritams (*prakṛta* – „gamtinis, neapdorotas, grubus“) – kalboms, kurios buvo vartojamos kasdieniniame įvairių socialinių sluoksnių gyvenime. Iki šiol sunku atsakyti į klausimą, kas lėmė sanskrito susiformavimą, kas paskatino Paninį ir nežinomus jo pirmtakus postuliuoti rafinuotai išbulintą aukštojo stiliaus kalbą. Čia derėtų paminėti dar vieną senosios Indijos kultūros ypatybę. Visi tradiciniai tekstai buvo perduodami žodžiu iš kartos į kartą. Raštas ir tekstų fiksacija raštu Indijoje – labai vėlyvi reiškiniai. Ortodoksinė lavinimo sistema, kai Vakarų žmonėms sunkiai įsivaizduojamos apimties tekstai įsimenami ir laisvai atkartojami iš atminties, išlaikyta iki šių dienų – tradicinį išsilavinimą gavę indai laisvai cituoja bet kurią kanoninių tekstų vietą. Todėl Indijos tradicija nuo seno labai jautri žodžio skambesiu ir poetinei kūrybai – menui, kurį globojo deivė Sarasvatė. Buvo laikoma, kad tik teisingai ištartas

ir nuskambėjęs žodis gali pasiekti savo adresatą – dievus. Todėl žynių – brahmanų mokyklose, kur ir buvo saugomi Vedų kanono tekstai, labai anksti pradėjo formuotis kalbos studijos, buvo kuriami traktatai, skirti fonetikai, gramatikai ir leksikai. Toks ankstyvas kalbos mokslo susiformavimas yra dar vienas iš senosios Indijos kultūros fenomenų. Visas šias tendencijas tarsi vainikuoja Paninio sukurta sanskrito gramatika. Galima sakyti, kad nuo Paninio laikų senosios Indijos kultūroje pradėdama vartoti speciali tą kultūrą aptarnaujanti kalba, kuri iki mūsų dienų nepakito.

Sanskritas Indijoje nuo senų laikų iki šiol tarnauja religinio kulto ir ritualo reikmėms, juo sukurta labai gausi senosios Indijos religinė ir filosofinė literatūra, įstatymų sąvada, įvairaus žanro moksliniai traktatai. Pradedant didžiosiomis senosios Indijos epinėmis poemomis „Mahabharata“ ir „Ramajana“ (jų kalba dar vadinama epiniu sanskritu), nuo I tūkstantmečio pr. Kr. vidurio suklesti sanskrito grožinės literatūros tradicija. Kaip religijos, mokslo ir literatūros kalba sanskritas Indijoje vartojamas per visus viduramžius, ir mūsų laikais daugelis minėtų žanrų, ypač religinio pobūdžio, veikalų Indijoje kuriami sanskritu. Šiuo atžvilgiu sanskritas yra raktas į tradicinę Indijos kultūrą. Kartais galima išgirsti nuomonę,

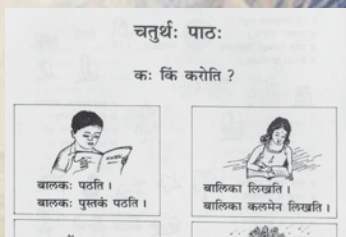
Maldos vėliavos virš Himalajų

niai traktatai. Pradedant didžiosiomis senosios Indijos epinėmis poemomis „Mahabharata“ ir „Ramajana“ (jų kalba dar vadinama epiniu sanskritu), nuo I tūkstantmečio pr. Kr. vidurio suklesti sanskrito grožinės literatūros tradicija. Kaip religijos, mokslo ir literatūros kalba sanskritas Indijoje vartojamas per visus viduramžius, ir mūsų laikais daugelis minėtų žanrų, ypač religinio pobūdžio, veikalų Indijoje kuriami sanskritu. Šiuo atžvilgiu sanskritas yra raktas į tradicinę Indijos kultūrą. Kartais galima išgirsti nuomonę,

kad savo vartoseną jis primena mirusias antikines kalbas – senovės graikų ir lotynų. Tačiau sanskritas negali būti vadinamas nei „gyvąja“, nei „mirusia“ kalba, nes, griežtai šnekant, istorijoje nerasime tautos, kurios atstovams sanskritas būtų buvęs gimtoji kalba, gaunama iš tėvų lūpų. Tiesa, paskutinių Indijos surašymų duomenimis, keletas šimtų žmonių įvardijo sanskritą kaip gimtąją kalbą, tačiau tai daugiau susiję su pastaraisiais metais besireiškiančia tendencija įvesti sanskritą į kasdieninę vartoseną kaip „gyvą“ šnekamąją kalbą – sanskritu lavinami vaikai, skaitomos žinios per radiją ar televiziją, kuriami naujadarai šių dienų realijoms (pvz., lėktuvui ar kompiuteriui) pavadinti. Tuo tarpu Vakarų universitetuose sanskritas daugiausia dėstomas kaip tradicinių Indijos kultūros tekstų kalba, neformuojant studentų kalbėjimo įgūdžių.

Raštas, fonetika, gramatika – ketinantiems studijuoti

Indijoje vartojamos kelios rašto sistemos. Sanskrito tekstai paprastai užrašomi *devanāgarī* („dievų miestas“) raštu, kuris vartojamas ir šiuolaikine hindi kalba rašomiems tekstams. *Devanāgarī* yra skiemeninis raštas – vienas ženklas žymi vieną skiemenį, t. y. balsį, dvibalsį ar priebalsio

Illustracijos iš šiuolaikinio sanskrito vadovėlio vaikams

vienoda *devanāgarī* ženklų perteikimo lotyniškais rašmenimis sistema, vartojama visuose mokslo veikaluose, žodynuose ir gramatikose. Valstybinė lietuvių kalbos komisija 2000 metų kovo 2 dieną patvirtino Orientalistikos centro dėstytojų parengtas sanskrito vardų ir terminų rašymo lietuviškuose tekstuose taisykles.

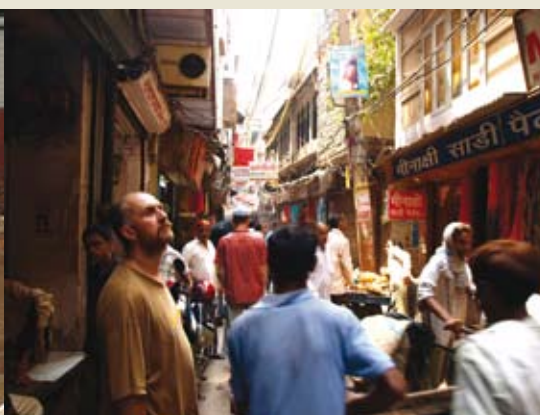
Fonetiniu požiūriu sanskritas yra gana artimas lietuvių kalbai. Iš mūsų kalbai neįprastų garsų derėtų paminėti skiemenį sudarančius garsus (t. y. balsius) *r* ir *l*. Tokius garsus vartoja ne taip toli gyvenantys čekai ir slovakai – plg. miesto vardą Brno. Neįprasti lietuvių kalbos fonetikai aspiruotieji priebalsiai, lotyniškais rašme-

Sanskritas pasižymi labai išplėta gramatinių formų, ypač veiksmažodžio, sistema. Visose kaitymo paradigmose nuosekliai išlaikomos dviskaitos formos. Linksnių sistema primena lietuviškąją, tik čia turėsime lietuvių kalbai nebūdingą atskirties linksnį, kuris gramatikose vadinamas lotynišku terminu *ablatus*. Apskritai Vakaruose išleistose gramatikose vartojama tradicinė lotyniška terminologija. Linksniavimo kamienų tipų sanskritė kur kas daugiau nei lietuviškų linksniuotųjų.

Veiksmažodis turi tris būtuosius ir du būsimuosius laikus, lietuvių kalbai nebūdingą medialinę rūšį ir kai kurias mūsų kalboje neįvartojamas neasmenuojamas formas.

Po musoninės liūtys Delio gatvėje

Delio gatvėse

Himalajų dievai Reriko namų kieme

junginį su *a*. Jeigu reikia užrašyti izoliuotą priebalsį, be balsio, vartojamas specialus ženklelis pagrindinio ženklo apačioje arba ženklai jungiami į vadinamąsias ligatūras. Jeigu priebalsis jungiasi su kitos kokybės balsiu, vartojami papildomi ženkleliai. Apskritai visą *devanāgarī* rašto sistemą sudaro apie 50 pagrindinių ženklų, kuriuos išmokti nėra labai sunku. Tačiau išimtinai lyginamosios kalbotyros aspektais besidomintys mokslininkai ar studentai dažnai nesivargina ir nesimoko gana įmantraus rašto – nuo XIX amžiaus įsigalėjo bemaž

nimis perteikiami junginiais su *h*, pvz., *kha*. Neturime lietuvių kalboje ir cerebraliųjų priebalsių, formuojamų prie kietojo gomurio.

Atskirą problemą studijuojantiems sanskritą sudaro specifinės fonetinės asimiliacijos taisyklės, vadinamos bendru *sandhi* („sujungimas“) terminu. Šios taisyklės veikia žodžių viduje ir žodžių sandūroje tekste, kartais visiškai neatpažįstamai pakeisdamos pirminį žodžio pavaldą. Tokiais atvejais sunku būna identifikuoti žodyninę formą.

Dar tenka pažymėti, kad sanskrito leksikai būdinga polisemija – žodis, priklausomai nuo konteksto, gali įgauti visiškai skirtingą, kartais netgi priešingą reikšmę. Bemaž kiekvieno žanro tekstai turi savo susiformavusią leksiką.

Nepaisant visų išvardytų ypatybių ir sunkumų, sanskrito studijos teikia pažinimo džiaugsmą ir atveria mums tolimos šalies kultūros lobyną – todėl šiek tiek pavargti verta.

Nuotraukos iš asm. albumo